

UOT 94(479.24)

B.A.Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
balamirza.mammadli@bsu.edu.az

TARİXDƏ HƏRƏKƏTVERİCİ QÜVVƏLƏR – TARİX ELMİNİN FUNDAMENTAL METODOLOJİ PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: hərəkətverici qüvvələr, determinizm, tarix proses, metodologiya, tarix elmi

Tarixdə hərəkətverici qüvvələr tarix elminin ən fundamental nəzəri-metodoloji problemlərindən biridir. Tarixi hadisələrin səbəbləri nədir? Tarixin gedişatını nə müəyyənləşdirir? Bu kimi suallara cavab tapmaq üçün tarixi tədqiqatın (eləcə də istənilən digər elmi tədqiqatların) ən mühüm metodoloji prinsipi olan determinizm prinsipini dərk etmək lazımdır. Determinizm (latınca *determinare* “müəyyənləşdirmək” sözündəndir) – maddi və mənəvi aləmdəki hadisələrin bir-biri ilə qanunauyğun qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı haqqında təlimdir. Determinizmin mərkəzi nüvəsini səbəb-nəticə əlaqəsi təşkil edir, yəni bir hadisə (səbəb) müəyyən şərtlər altında mütləq başqa bir hadisəni (nəticəni) meydana gətirir. Məqalədə tarixdə hərəkətverici qüvvələr problemi metodoloji prizmadan araşdırılır, bu problemin mühüm komponentini təşkil edən determinizm və onun müxtəlif növləri (iqtisadi, coğrafi, demografik, psixoloji, texniki) tədqiq olunur.

Б.А.Мамедли

ДВИЖУЩИЕ СИЛЫ ИСТОРИИ – КАК ОДНА ИЗ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Ключевые слова: движущие силы, детерминизм, исторический процесс, методология, историческая наука

Движущие силы истории составляют одну из фундаментальных теоретико-методологических проблем исторической науки. Каковы причины исторических событий? Что определяет ход истории? Чтобы найти ответы на такие вопросы, необходимо понять принцип детерминизма, который является важнейшим методологическим принципом исторического исследования (как и любого другого научного исследования). Детерминизм (от латинского *determinare* «определять») – учение о закономерном взаимодействии и взаимообусловленности событий в материальном и духовном мире. Центральным стержнем детерминизма является причинно-следственная связь, то есть одно событие (причина) обязательно порождает другое событие (результат) при определенных условиях. В статье с методологической точки зрения исследуется проблема движущих сил в истории и детерминизм, являющийся

важной составляющей этой проблемы, его различные виды (экономический, географический, демографический, психологический, технический).

B.A.Mammadli

DRIVING FORCES OF HISTORY AS ONE OF THE FUNDAMENTAL METHODOLOGICAL PROBLEMS OF HISTORICAL SCIENCE

Keywords: driving forces, determinism, historical process, methodology, historical science.

The driving forces of history constitute one of the fundamental theoretical and methodological problems of historical science. What are the causes of historical events? What determines the course of history? To find answers to such questions, it is necessary to understand the principle of determinism, which is the most important methodological principle of historical research (as well as any other scientific research). Determinism (from the Latin *determinare* “determine”) is the doctrine of the natural interaction and interdependence of events in the material and spiritual world. The central core of determinism is a causal relationship, that is, one event (cause) necessarily generates another event (result) under certain conditions. The article examines the problem of driving forces in history, determinism, which is an important component of this problem and its various types (economic, geographical, demographic, psychological, and technical) from a methodological point of view.

İlk vaxtlar “tarixdə ideal hərəkətverici qüvvələr” konsepsiyası dünyada geniş yayılmışdır. Onların çərçivəsində tarix fəvqəltəbii qüvvələrin fəaliyyətinin nəticəsi və ya nizamlı dizaynı kimi görünür. Məsələn, xristian kilsə tarixşünaslığında tarixi prosesin mahiyyəti və mənası bəşəriyyətin qurtuluşa doğru hərəkəti, Tanrıya yaxınlaşması, mənəvi tərəqqi, tarixin hərəkətverici qüvvəsi isə ilahi iradə hesab olunurdu. Bu təsəvvürlərin müxtəlifliyi Tanrıya hər şeyin yaradıcısı kimi inam ilə bağlıdır. Bu, Herodotun tarixi düşüncələrinə də xas olmuşdu. Dünyəvi dinlərin (xristianlıq, islam və s.) meydana gəlməsi ilə bu dinlər çərçivəsində ideal mövcud olan hər şeyin universal ilkin səbəbi – ilahi iradə anlayışı ilə sinonimə çevrilmişdir. İohann İncilində deyilir: “Əvvəlcə söz var idi, söz Tanrının idi və söz Tanrı idi”. Bu idealist fikirlər orta əsr tarixi təfəkkürünə çox böyük təsir göstərmişdi. Bu təfəkkür mahiyyətcə teosentrikdir: tarixi inkişafı şərtləndirən amil – providensiya (providensializm cərəyanının adı da bu sözdən götürülüb), ilahi təqdirdir. Yəni Tanrı əbədidir, dəyişməzdir, heç nədən asılı deyil, dünyada hər şey onun yaradılış məhsuludur. Xristian dini dünyagörüşünə əsaslanan ümumdünya-tarixi inkişaf konsepsiyası yepiskop Avreli Avqustin (354-430) tərəfindən yaradılmışdır. Orta əsrlərdə bir çox salnamələrin və tarixi əsərlərin əsasında onun konsepsiyası dayanmışdı. Avqustin dünya tarixini “tanrı dövlətinin” kamilləşməsinə yönəlmiş, əvvəlcədən müəyyən edilmiş ilahi planın

həyata keçirilməsi kimi təqdim edirdi. Tanrı Avqustinin konsepsiyalarına görə, mücərrəd, abstrakt varlıq deyil, öz iradəsi ilə bəşəriyyətin inkişafını müəyyən edən yaradıcıdır.

Dini konsepsiyalar sonrakı dövrlərdə obyektiv-idealist fəlsəfi konsepsiyalarla çulğalaşmışdır. Bu konsepsiyaların tərəfdarları tarixi prosesdə əsas rolu obyektiv fəvqəlbəşəri qüvvələr – Mütləq Ruh (Hegel), Dünya iradəsi (A.Şopenhauer) və s. ilə bağlayırdılar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, idealizm fəlsəfi konsepsiyasının banisi qədim yunan filosofu Platon (e.ə. 427-347) olmuşdur. Ona qədər kortəbii materializm üstünlük təşkil edirdi. Platonun təlimi – obyektiv idealizm sistemidir. Filosofun fikrincə, ruh, təfəkkür və ideyalar insandan asılı olmayaraq mövcuddur və varlığa münasibətdə ilkindir. Platon “cisimləri və varlığı eyni qəbul edənləri” tənqid edir və əsl varlığın – “ağlabatan qeyri-maddi ideyalar” və yaxud “mahiyətlər” olduğunu hesab edirdi. Varlığın idealist şərhini verərkən filosof dərkətmənin xarakterinin, təfəkkürün təbiətini belə ifadə edir: hansısa bir hadisəni aydınlaşdırmaq üçün onun duyğu qavrayışı üçün əlçatmaz olan mahiyyətini, ideyasını tapmaq lazımdır. Lakin sual yaranır: “Varlığın bütün müxtəlifliyini aydınlaşdırmaq üçün nə qədər belə ideyalar olmalıdır?” Məlumdur ki, nə qədər hadisələr, proseslər, vəziyyətlər, xüsusiyyətlər və s. mövcuddur. Platon bununla bağlı aydınlıq gətirmir və burada artıq öz mövqeyinin möhkəm olmadığını qeyd edir. Lakin buna baxmayaraq, Platonun təliminin əhəmiyyəti ondadır ki, o, təkcə tarixi bütövlükdə və ya konkret hadisələr üzrə dərk etmək üçün yol göstərmirdi, həm də onun dərk edilməsinə yanaşmanın mahiyyətini ümumi fəlsəfi formada ifadə edirdi.

Obyektiv-idealist konsepsiya tam və bitkin formada alman filosofu Hegel (1770-1831) tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu konsepsiyaya görə, tarix və fikirlər tarixi – absolyut (mütləq) ideyanın¹ açılmasına xidmət edən vahid prosesdir. Hegelin xidməti dialektikanın (inkişaf haqqında təlimin) inkişafında idi. Hegel fəlsəfəsi – məntiqi qanunlar və kateqoriyalar məcmusunu özündə ehtiva edən idealist dialektikadır. O, daxili ziddiyyətlərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması, əksliklərin qarşılıqlı çevrilməsi yolu ilə həyata keçirilən ümumilik və inkişafın zəruriliyi prinsiplərini əsaslandırır. Hegel göstərirdi ki, kəmiyyətdən keyfiyyətə keçid sıçrayışlarla həyata keçirilir, inkişaf köhnəni yeni ilə inkar etmək yolu ilə baş verir. Hegelin dialektik metoduna görə, özünüinkişafın əsasını absolyut (mütləq) ideyada obyektiv olaraq mövcud olan daxili ziddiyyətdir. Hegel iddia edirdi ki, ziddiyyət dünyanı idarə edir və onun həyatı əsasındır. Hegel inkarı inkar vasitəsilə inkişaf haqqında olan dialektik inkar təlimini irəli sürürdü. Belə ki, hər bir vəziyyət – tezis öz inkarını – antitezi

¹ Absolyut ideya – Hegelin mövcud olan hər şeyin bütövlüyünü (das Absolute) ifadə edən ideyasıdır.

doğurur, bunun nəticəsi isə inkar edilən köhnənin bəzi xüsusiyyətlərini özündə saxlayan və qoruyan sintezdir. Buradan Hegel belə bir nəticəyə gəlirdi ki, hərəkət aşağıdan yuxarı formalara doğru, yəni yüksələn xətlə gedir, eyni zamanda bu yüksələn hərəkət bir növ köhnəyə qayıdıq, lakin yeni ali əsaslar üzərində tsikliyə (dövrilik) malikdir. Bu baxımdan tarixi proseslər dialektik vəhdətdə götürülür. Hegelin bu təliminə görə, tarixi dərk etməyin ən yaxşı yolu dövlətlərin inkişafını dialektik prizmadan nəzərdən keçirməkdir: ayrıca götürülmüş bir dövləti tezis adlandırmaq olar. Dövlət inkişaf etdikcə öz əksini və ya antitezisini doğurur. Tezis və antitez münəqişəyə girir və mübarizə nəticəsində özündən əvvəlki hər iki formasıyadan daha yüksək səviyyədə olan yeni sivilizasiya meydana çıxır. Əvvəlki iki formasıyada olan ən qiymətli şeyləri isə sintez ehtiva edir.

İlahi və rasionallıq prinsiplərin vəhdəti ilk dəfə görkəmli italyan filosofu Cambattista Vikonun (1668-1774) tarixi baxışlarında öz əksini tapmışdır. C.Vikonun fikrincə, tarixin inkişafı – insan təbiətinə xas olan qanunlara, məsələn, aşağıdan yuxarıya doğru təkamül qanununa əsaslanan üzvi prosesdir. Deməli, söhbət hər bir xalqın tarixinin əsasında duran daxili inkişaf prinsipindən gedir. Lakin bu prinsip ilahi iradə ilə qurulur, buna görə də bir növ ilkin təkan rolu oynayan ilahi müdaxilə faktı var. Vikonun tarixi təfəkkürünün ağırlıq mərkəzi onun bütövlükdə tarix haqqında və konkret hadisələrlə bağlı bir çox fikirlərindəki rasionallıqdadır. Lakin bütün bunlar ilkin mənbə, ilkin səbəb kimi qeyd olunan ideal başlanğıc üzərində dayanır.

Tarixi prosesin əsası kimi maddi amil haqqında tezis ilk dəfə antik dövrdə irəli sürülmüşdür. Qədim Roma tarixçisi Appian (95-170) Romada vətəndaş müharibələrinə dair kitabında həmin hadisələrin səbəbinin torpaq mülkiyyəti uğrunda mübarizə olması fikrini açıq şəkildə ifadə edirdi. Appianın sələfləri və davamçıları olmamışdır, çünki tarixdə maddi amillərin roluna yalnız XVIII əsrdən diqqət yetirilməyə başlanılmışdır. Maarifçilik dövrü tarixşünaslığında insanların davranışlarını, bu və ya digər hadisələri izah etmək üçün maddi amilin əhəmiyyətinin dərk edilməsinə dair ayrı-ayrı nümunələrə rast gəlmək olar. Məsələn, Volter birmənalı olaraq mülkiyyəti tamhüquqlu vətəndaşın zəruri əlaməti hesab edir, cəmiyyətin varlıqlara və kasıblara bölünməsinin qaçılmazlığından bəhs edirdi. Volterin fikrincə, rifah və özünüqoruma istəyini ehtiva edən insan marağı tarixin mühərrikidir. Alman mütəfəkkiri İ.Q.Herder insan davranışını izah edərkən tələb və ehtiyacları əsas motivlər sırasına daxil etmişdir. Maddi amilə daha konkret münasibət J.J.Russo tərəfindən sərgilənir. O, göstərir ki, mülkiyyət bərabərsizliyinin yaranması dövlətin formalaşmasına səbəb oldu ki, bu da öz növbəsində mülkiyyət bərabərsizliyinin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxardı. Russo yazır: "...təbii vəziyyətdə demək olar ki, əhəmiyyətsiz bir şey olan bərabərsizlik, qabiliyyətlərimizin inkişafı və insan

şüurunun uğurları ilə güclənir və artır, nəhayət, mülkiyyətçilik və qanunların bərqərar olması ilə möhkəmlənir və qanuniləşir [11, s.139].

Maarifçilərdən sonrakı mütəfəkkirlərin – Anri Sen-Simon (1760-1825) və başqalarının fikirləri maarifçilik baxışlarının həm davamı, həm də eyni zamanda inkarı idi. A.Sen-Simonun tarix fəlsəfəsi tarixdə ağılın hökmranlığı tezisində, tarixi inkişafın əsas amili kimi biliklərin inkişafına əsaslanırdı. Məsələn, inqilabdan sonrakı Fransanın ictimai quruluşunu ağılın təcəssümü olmadığını hesab edən Sen-Simon onu əsaslı şəkildə tənqid edirdi. Sen-Simona görə, istənilən ictimai birliyin məqsədi istehsaldır. İstehsal sahəsindəki bütün dəyişikliklər əqli inkişafın həlledici rolu ilə başa verir. Müxtəlif dövrlərdə istehsalın forma və səviyyəyə fərqi – insanların məqsədlərinin, maraqlarının, psixi inkişaf səviyyəsinin fərqliliyi ilə bağlıdır.

Burbonların restavراسiyası dövrünə aid Fransa tarixçiləri məktəbinin nümayəndələri (O.Tyerri, F.Gizo və b.) tarixdə maddi amilin rolu haqqında fikirlərin əhatə dairəsini daha da genişləndirdilər. Bu baxımdan Fransua Gizo (1787-1874) diqqəti cəlb edir. O, maddi münasibətlərin tarixdəki rolu ilə bağlı daha əsaslı arqumentlər irəli sürmüşdür. Bu, ilk növbədə, onun cəmiyyət-dövlət münasibətləri ilə bağlı o dövrdə mövcud olan fikirlərdən köklü şəkildə fərqlənən baxışlarında öz əksini tapmışdır: “Yazıçıların, alimlərin, tarixçilərin əksəriyyəti cəmiyyətin hazırkı vəziyyətini, səviyyəsini və bu cəmiyyətdəki siyasi təsisatların növünü izah etməyə çalışırlar. Lakin oradakı siyasi təsisatları öyrənmək və başa düşmək üçün cəmiyyətin özünü öyrənməkdən başlamaq daha müdrik olardı. Təsisatlar səbəb yox, nəticədir. Cəmiyyət, onun tərkibi, sosial vəziyyətindən asılı olaraq insanların həyat tərzini, müxtəlif siniflərin münasibətləri, bir sözlə insanların mülki həyatı, güzəranı – şübhəsiz ki, tarixçilərin diqqətini cəlb edən ilk sual olmalıdır” [8, s.141]. Bu baxımdan, F.Gizo maarifçilərdən xeyli irəli gedərək deyirdi ki, bütün xalqların mülki həyatı, güzəranı torpaq münasibətləri ilə sıx bağlıdır, ona görə də onların öyrənilməsi mülki həyatın öyrənilməsindən daha əvvəl olmalıdır. “Siyasi təsisatları anlamaq üçün cəmiyyətdə mövcud olan ayrı-ayrı təbəqələri və onların qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmək lazımdır. Bu müxtəlif təbəqələri anlamaq üçün torpaq münasibətlərinin mahiyyətini bilmək lazımdır”. Beləliklə, F.Gizonun məntiqi mülahizəsi cəmiyyətin siyasi və sosial strukturunun bir növ ümumi əsası kimi çıxış edən mülkiyyət ideyasına gətirib çıxarır. Bu ideya ümumi formada belə ifadə olunur: “Mənəvi amillərin əhəmiyyətindən çox danışılıb... Amma bir sıra buna zidd mülahizələr var ki, indiyədək diqqətdən kənar qalıb. Burada cəmiyyətdəki maddi şərait nəzərdə tutulur... Əvvəllər böyük böhranların insanların maddi varlığına gətirdiyi dəyişikliklərə kifayət qədər diqqət yetirilməyib, ...bu dəyişikliklər bütün cəmiyyətə çox böyük təsir göstərir. ...Bütün bunlar müstəsna əhəmiyyət kəsb edən faktlardır: maddi həyatda sadə bir dəyişiklik də sivilizasiyaya güclü təsir göstərir. Hər bir böyük

inqilab ictimai quruluşa bu cür dəyişikliklər gətirir, ona görə də onlarla mütləq hesablaşmaq lazımdır”. Buna uyğun olaraq, F.Gizo XVII əsrin ortalarında İngiltərə inqilabının köklərini insanların sosial vəziyyətində və hüquqlarında baş verən dəyişikliklərdə görürdü. O, həm orta əsr Fransa tarixində, həm də XVIII əsrin sonlarındakı Böyük Fransa İnqilabında mülkiyyət maraqları uğrunda mübarizəni əsas amil kimi görürdü. Bəs F.Gizonun haqlı olaraq əsərlərində yazdığı kimi, tarixdə mülkiyyətin, sosial bərabərsizliyin bu qədər böyük rolu haradan qaynaqlanır? Bu sualın cavabı sadədir: insanların təbiət tərəfindən onlara verilmiş təbii bərabərsizliyindən. Həqiqətən də insanlar təbiətdən olaraq fiziki, əqli və s. baxımdan eyni deyil, lakin nə tarixdəki mülkiyyət formalarının fərqi, nə də müxtəlif dövrlərdə insanlar arasındakı mülkiyyət və sosial fərqləri dəqiq izah etmək mümkün deyil. F.Gizo da orta əsrlər və müasir Fransanın “sınıf” anlayışından istifadə edərək ifadə etdiyi sosial təbəqələrinin mənşəyini əyani şəkildə izah edə bilməmişdir.

XIX əsrdən etibarən sosial elmlərdə determinizmin ən geniş yayılmış forması **iqtisadi determinizmdir**, yəni iqtisadiyyatın insan fəaliyyəti sferası kimi siyasi və sosial proseslərin xarakter və məzmununa mühüm təsir göstərməsi ilə bağlı anlayışdır. İqtisadi determinizm çərçivəsində iqtisadiyyatın qanunauyğunluqları bütün ictimai formalar üçün universal elan edilir və cəmiyyətin tarixi inkişaf yolu ictimai-iqtisadi formasıyaların inkişaf tarixi ilə eyniləşdirilir. İlk öncə qeyd lazımdır ki, XIX əsrdə görkəmli alman filosofu K.Marksın iqtisadi determinizmi müxtəlif ölkələrdə fəlsəfi və tarixi fikrin inkişafına ən böyük təsir göstərmişdir. Lakin iqtisadiyyata cəmiyyətin inkişafının ən mühüm və hətta həlledici amili kimi baxılması marksizmin meydana gəlməsindən xeyli əvvəl yaranmışdır. K.Marks özünün də dediyi kimi: “Məndən çox-çox əvvəl burjua tarixçiləri bu sinfi mübarizənin tarixi inkişafını, burjua iqtisadçıları isə siniflərin iqtisadi anatomiyasını təsvir etmişdilər”. Belə hesab edilir ki, sözügedən sahədə ilklərdən biri və hətta birincisi ingilis mütəfəkkiri Ceyms Harrinqton (1611-1677) olmuşdur. “Okeaniya Birliyi” (1656) adlı əsərində ölkənin siyasi sisteminin pul, əşya və torpaq mülkiyyətinə əsaslandığı fikrini müdafiə edən C.Harrinqton torpaq mülkiyyət münasibətlərini, torpaq mülklərinin bölüşdürülməsini həlledici amil hesab edirdi: “Torpağın qeyri-bərabər bölgüsü olan yerdə qüvvələr bərabərsizliyi olur, qüvvələr bərabərsizliyi olan yerdə isə respublika ola bilməz. ...Torpaqların bərabər bölgüsü olan yerdə isə, qüvvələr bərabərliyi olur və qüvvələr bərabərliyi olan yerdə monarxiya ola bilməz” [1].

Tarixi-iqtisadi istiqamətin tərəfdarları iqtisadiyyat adı altında əksər hallarda nəzəri olmasa da, praktiki olaraq ilk növbədə sosial-iqtisadi münasibətlər sistemini başa düşür, bəziləri bilavasitə iqtisadi amilin tarixdə həlledici olduğunu bildirirdilər. Onları haqlı olaraq iqtisadi deterministlər adlandırmaq olar. Onların ən böyük nümayəndəsi “İngiltərədə kənd təsərrüfatının və

qiymətlərin tarixi” (1866), “XIII-XIX əsrlərdə İngiltərədə əmək və əməkhaqqının tarixi” (1884), “Tarixin iqtisadi şərhı” (1888), “İngiltərənin sənaye və ticarət tarixi” (1891), kimi görkəmli əsərlərin müəllifi olan ingilis tarixçisi Ceyms Torol Rocers (1823-1890) olmuşdur. C.Rocers özünün “İngiltərədə kənd təsərrüfatı və qiymətlərin tarixi” kitabının birinci cildinə yazdığı ön sözdə deyirdi: “Bu cür əsərlərin yazılması tarixin iqtisadi şərhı üçün çox vacibdir. Mən cəsarətlə təsdiq edirəm ki, bu, istər ən qədimliklər, istər diplomatik münaqişələr, istərsə də hərbi yürüşlər olsun – keçmişə anlamaq üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Tarixdə biləvasitə iqtisadçıların tədqiqat predmeti olan faktların köməyi ilə işıqlandırılmamış az sayda hadisə saymaq olar” [3, s.1-10].

Determinizmin ən mühüm növlərindən biri olan **coğrafi terminizm** ictimai inkişaf prosesini obyektiv qanunauyğunluqların təzahürünün nəticəsi deyil, təbii qüvvələrin təsirinin nəticəsi olduğunu bildirən anlayışdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə, Yer səthinin quruluşu, iqlim, torpaq, bitki örtüyü, canlı aləm və digər təbii amillər biləvasitə ictimai quruluşun xarakterini, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini, hətta insanların fiziki və psixoloji xüsusiyyətlərini, onların qabiliyyətlərini, meyillərini, temperamentlərini və s. müəyyən edir. Coğrafi determinizmin nümayəndələri sosial-iqtisadi hadisələrin coğrafi amillərdən həlledici olaraq asılılığını hesab edirlər. Coğrafi determinizmin kökləri qədim dünya tarixinə gedib çıxır. Belə ki, antik dövrdə coğrafi determinizmin bir neçə istiqaməti formalaşmışdır. Onların içərisində “tibbin atası” sayılan qədim yunan həkimi Hippokrat tərəfindən irəli sürülən və insan orqanizminin, psixikasının təbii şəraitdən asılılığını vurğulayan “fizioloji” istiqamət daha geniş yayılmışdı. Hippokrat hesab edirdi ki, insan orqanizminin onu əhatə edən ətraf aləmdən asılılığını şərtləndirən əsas amillər təbii şərait, havanın temperaturu və rütubəti, habelə suyun keyfiyyətidir. Bu amillər onun fikrincə, digər təbii şərtlərlə – relyef (yer səthindəki müxtəlif kələ-kötürlüklər, dərə-təpə, dağ, düzənlik və s.), ərazidə üstünlük təşkil edən küləklər, bitki örtüyü, dağ süxurların tərkibi ilə də sıx şəkildə bağlıdır. Aristotel tərəfindən irəli sürülən digər istiqamət dövlətin inkişafı üçün coğrafi yerləşmənin həlledici əhəmiyyəti ilə bağlı idi. Antik dövrün böyük filosofu Aristotel dövlət haqqında təlimində təbii şəraiti xalqların xarakteri və siyasi quruluşu ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, şimal ölkələrinin xalqları cəsur olmaları ilə fərqlənilir, lakin onların intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətləri az inkişaf etmişdir. Asiya xalqları isə əksinə, intellektualdırlar, bədii zövqə malikdirlər, lakin onlarda cəsurluq yoxdur, ona görə də onlar asılı vəziyyətdədirlər. Coğrafi şərtlər məcmusunun bütünlükdə cəmiyyətə təsirini nəzərə alan digər istiqamət Herodot və Strabon tərəfindən irəli sürülmüşdür. Herodota görə, əhalinin həyat tərzı, məşğuliyyəti onu ölkənin iqlimindən, sularından, bitki örtüyündən və relyefindən asılı edir. Məsələn, skiflərin köçəri maldarlıqla məşğul olmasını

izah edərkən Herodot hesab edir ki, buna təbii şərait (hamar ərazi, geniş otlaqlar, çayların olması) imkan yaratmışdır. Strabon da coğrafi mühitə böyük əhəmiyyət verərək hesab edirdi ki, ölkəni daha yaxşı idarə etmək üçün onun ölçülərini, coğrafi mövqeyini, təbii şəraitini dəqiq bilmək lazımdır.

XVI əsrdə dövlətlərin taleyini təbii şəraitin fərqliliyi ilə izah etməyə çalışan fransız alim Jan Boden (1529-1596) antik elmə daxil olan coğrafi determinizm ideyalarını ilk dəfə sistemləşdirmişdir. O, iqlimin əsasən insan orqanizminin fizioloji və psixi xüsusiyyətlərinə və bununla da dövlətin milli xarakterinə və siyasi quruluşuna təsirini vurğulayırdı. Bununla yanaşı, J.Boden hesab edirdi ki, iqlim və ya digər təbii şərtlər bütövlükdə insan cəmiyyətinə deyil, ayrı-ayrı insan fərdlərinə təsir edir. Avropada coğrafi determinizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Şarl Lui Monteskyö (1689-1755) coğrafi mühitin insan təbiətində rolunu araşdırarkən, iqlim şəraitinin insanın fərdi xüsusiyyətlərini, bədən quruluşunu, xarakterini və meyllərini müəyyən etməsi qənaətinə gəlir. Monteskyö yazır ki, isti iqlim tənbellik və ehtiraslar doğurur, vətəndaş şücaətini öldürür və buna görə despotik idarəçiliyin səbəbidir. Soyuq iqlimə malik ərazilərdə yaşayan insanlar isə, möhkəm və fiziki cəhətdən daha güclü olurlar, çünki “soyuq hava bədənin xarici səthindəki sinir ucluqlarını sıxır ki, bu da onların gərginliyini artırır və bədən üzvlərindən ürəyə qan axışını artırır” [7, s.350]. Bu baxımdan Monteskyö hesab edirdi ki ən əlverişlisi mülayim zonadır: bərabər və dəyişməz fəaliyyət göstərən iqlimin təsiri altında müəyyən bir ölkədə yaşayan insanlarda xarakter inkişaf edir.

XVIII-XIX əsrlərdə bir çox alman filosof və alimləri də coğrafi determinizm ideyalarını çox bəyənidilər. Məsələn, alman klassik fəlsəfəsinin banisi İmmanuel Kant (1724-1804) təbiət qanunlarının obyektiv mövcudluğunu prinsipcə inkar etsə də, təbiət qüvvələrini insan cəmiyyətinin inkişafını müəyyən edən amil hesab edirdi. O, özünün “Antropologiya praqmatik nöqteyi-nəzərdən” adlı sonuncu kitabında (1798) xalqların təbiətini, təsərrüfat fəaliyyətini, dinini hər bir xalqın yaşadığı ərazinin fiziki-coğrafi şəraitinin fəaliyyəti ilə əsaslandırır. İ.Kanta görə, təbiətin təsiri insan varlığının ilkin mərhələsində xüsusilə əhəmiyyətli olmuş, insanların Yer kürəsinin müxtəlif iqlim zonalarında məskunlaşmaları onların görünüşündə fərqliliklərə səbəb olmuşdur, yəni irqlərin formalaşmasını müəyyən etmişdir. İnsan cəmiyyətinin inkişafının daha yüksək mərhələsində təbii şərait istehsala təsir edir və insanların adət-ənənələrini müəyyənləşdirir [5, s. 349-587]. Kantın ideyalarını inkişaf etdirən İohann Herder (1744-1803) cəmiyyəti ayrı-ayrı təbii amillərin (iqlim, relyef) deyil, onların birləşməsinin təsiri fonunda nəzərdən keçirirdi. Herder hesab edirdi ki, idarəetmə formasının ölkənin təbiətindən dəyişməz asılılığı mövcud deyil, iqlim yalnız müəyyən bir tendensiyanın, meyllərin yaranmasına səbəb olur. Alman coğrafiyaşünası Fridrix Ratsel (1844-1904) insan coğrafiyasını (antropocoğrafiya) bitkilərin və heyvanların coğrafiyası

kimi bioloji coğrafiyanın bir qolu hesab edərək, insan cəmiyyətinin inkişafını yalnız təbiət qanunlarının təsiri ilə izah edirdi. F.Ratsel hesab edirdi ki, dövlət öz mövcudluğu uğrunda mübarizə aparan canlı orqanizmdir (bioloji növ kimi – B.M.). Dövlətin ərazi miqyası ilə gücü arasındakı asılılığı əvvəlki alimlər (Monteskyö, Herder, Ritter) də qeyd etsələr də, ilk dəfə məhz Ratsel belə qənaətə gəlmişdir ki, məkan özündə həm də siyasi gücü ehtiva edir: “məkan nə qədər genişdirsə, siyasi güc də bir o qədər çoxdur” [10, s.84-95]. Ratsel coğrafi determinizmin özünəməxsus bir qolunun – geosiyasətin başlanğıcını qoymuşdur ki, bu anlayış müəyyən ölkələrin siyasətini və deməli, həm də tarixini onun coğrafi mövqeyi ilə izah edir.

Demoqrafik determinizm bu günə kimi öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda davam edir. “Tarixi insanlar yaradır” tezi bəşər tarixinin istənilən dövrünü başa düşmək üçün əhəmiyyətli olan ayrı-ayrı nəzəri problemlərin formalaşdırılması imkanını özündə ehtiva edir. Söhbət əhalinin sayındakı dalğalanmaların, əhali dinamikasının miqyas və nəticələrinə görə çox fərqli olan hadisələrin gedişatına təsirindən gedir. Bu problemi ilk dəfə irəli sürən mütəfəkkirlərdən biri fransız maarifçiliyinin nümayəndəsi Klod Adrian Helvetsi (1715-1771) olmuşdur. Onun söylədiyi fikirlər konseptual əhəmiyyət kəsb edir. Helvetisiyə görə, cəmiyyətin inkişafındakı bütün dəyişikliklərin əsasında əhali artımı dayanır. Helvetsi əhali artım ilə maddi münasibətlər arasında bilavasitə əlaqə quraraq hesab edirdi ki, sərvətin kiçik bir qrup insanın əlində toplanması, əksər insanların isə yoxsulluğu məhz əhali sayındakı artım ilə bağlıdır. Sərvətin toplanması şəhərlərin inkişafına gətirib çıxarır ki, çoxları oraya can atırlar, çünki orada yoxsullar üçün “daha çox kömək, nöqsanlara görə daha çox cəzasızlıq, həzz almaq üçün daha çox vasitələr” var. Helvetisiyə görə, yoxsulluğun artması getdikcə daha sərt qanunların formalaşmasına və despotizmin yaranmasına gətirib çıxarır. Əhali artımı həm də idarəetmə formasının dəyişməsinə səbəb olur: “Hər hansısa bir dövlətin getdikcə çoxalan vətəndaşları eyni bir ərazidə cəmləşmək üçün özlərinə nümayəndələr təyin edirdilər. Bu, onları təmsil edən nümayəndələrin maraqlarının parçalanmasına səbəb olur. Mülkiyyətin getdikcə daha az adamın əlində cəmləşməsi isə, hakimiyyətin sabitliyini pozur. Helvetsi yazırdı: “Bütün məhv olmuş imperiyaların süqutu tarixini oradakı xalqların çoxalaraq öz nümayəndələri vasitəsilə idarə olunmağa başladığı vaxtdan hesablamaq lazımdır”. Onun fikrincə, bütün ölkələrdə mənəviyyatın aşınmasının əsas səbəbi əhali sayının həddindən artıq çox olmasıdır [4, s.161]. Beləliklə, K.A.Helvetsinin gəldiyi əsas qənaəti budur ki, “həm sərvətin toplanması, həm hakimiyyət strukturlarına təsir, həm də mənəvi durumun ilkin səbəbi əhali artımı amilidir”.

Helvetsinin ideyaları sonradan geniş yayılaraq fəlsəfi və tarixi fikrin müxtəlif sahələrinin nümayəndələri tərəfindən istifadə edildi. Bu baxımdan ingilis demoqraf və iqtisadçısı Tomas Maltusun (1766-1834) əhali artımı

nəzəriyyəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, insanlara daimi çoxalma istəyi, instinkti xasdır. Bu, təbiət qanunlarından biri olan əhalinin artım qanunudur. Maltus əhali artımı ilə sərvətlərin (maddi nemətlərin) artımı arasında birbaşa və bilavasitə əlaqə qurur: heç bir maneə olmadıqda (həndəsi silsilə üzrə) əhali hər 25 ildən bir 2 dəfə artır, sərvətlər isə ədədi silsilədən daha sürətli arta bilməz. Onun sonrakı mülahizələrinin mahiyyəti əhalinin artımının qarşısını almaq üçün vasitələrin tapılmasına və əsaslandırılmasına ilə bağlıdır. Demografik amilin analizi üzrə ən əhəmiyyətli cəhd isə XX əsrdə əhali sayı və onun dinamikasının fundamental əhəmiyyəti ilə bağlı ideyanı ifadə edən “Annallar” məktəbinin tarixçiləri tərəfindən edilmişdir.

Psixoloji determinizmin ən böyük nümayəndəsi psixanalizin banisi olan görkəmli Avstriya nevroloqu Ziqmund Freyd (1856-1939) hesab olunur. Freydin öz dili ilə desək o, insanın davranış motivlərinin sirlərinin saxlandığı şüursuzluğun dərinlikləri haqqında tədqiqat aparmışdır. Ancaq bu motivlərdən biri olan cinsi instinkti o, qəti şəkildə vurğulayırdı [6, s.129]. Z.Freydə görə, cəmiyyətin inkişafı cinsi instinktləri cilovlamaq və ondan müxtəlif növ sosial problemləri həll etmək üçün istifadə etmək prosesidir. Lakin Freydin cəmiyyət və tarix haqqında fikirlərini ifadə etmək o qədər də asan deyil, çünki onlar müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış və həmçinin kifayət qədər ziddiyyətlidir. Freydin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, əgər ən qədim dövrlərdə ibtidai insanlar öz instinktlərini, ilk növbədə, cinsi instinkti tam təmin edirdilərsə, sivilizasiyanın yaranması ilə bundan imtina etməli, cinsi istəklərini məhdudlaşdırmalı və boğmalı olmuşdular. Boğulmuş cinsi enerji “qeyri-cinsi psixi enerjiyə” çevrilmiş (sublimasiya edilmiş) və sivilizasiyanın yaradılması üçün istifadə edilmişdir. Beləliklə, sivilizasiya səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, insan bir o qədər çox cinsi enerjini sublimasiya etməli və buna uyğun olaraq öz libidosunu (cinsi istəyini) boğmalıdır. Lakin insan instinktlərinin həddən artıq boğulması (frustrasiya) nəticəsində nevrozlara meyil artır. Buna görə də tarixi inkişaf müsbət hadisə olsa da, həm də qeyri-ixtiyari olaraq sivilizasiyadan qeyri-məmnunluq doğurur [6, s.130]. Freydə görə, insan şəxsiyyəti üç komponentdən ibarətdir: İd (o), Ego (mən) və Super-Ego (super-mən). “O” instinktiv cəhdlərin, istəklərin məcmusudur, şəxsiyyətin hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edən qeyri-mütəşəkkil, lakin vahid qüvvədir. Bu istəklərin əksəriyyəti şüura buraxılmadığından, “o” praktiki olaraq şüursuzluqla üst-üstə düşür. “Mən” insanın sağ qalmasını təmin edəcək bir davranış proqramını tərtib etmək üçün real vəziyyətləri rəasional olaraq qiymətləndirir. “Mən” insanın müəyyən bir vəziyyətdə hansı hərəkətləri yerinə yetirə biləcəyini, hansıları isə etməyəcəyini, ölüm riski olmayan hansı instinktiv istəklərin təmin edilməsi, hasının isə boğulmasının lazım olduğuna qərar verir. “Mən” komponentini şüurun ifadəsi hesab etmək olar. Amma “mən” “o”-dakı kortəbii qüvvələri

qismən idarə edə bilir. “Super mən” isə, insanın mənəvi və dini münasibətlərinə, davranış normalarına və s. cavab verir. “Mən” öz evində ağa deyil, eyni zamanda hər “üç ağaya” xidmət edir: “O”, xarici aləm və əvvəlcə ata xətti ilə mənimsənilən, daha sonra isə bütövlükdə ictimai tələb və normaları təmsil edən “super-mən”. Bu “üç ağa” daim “mən”i hədələyir, onu gərginlik və qorxu içində saxlayır. Şüursuz impulsları süzgəcdən keçirən və onların şüura nüfuz etməsinə mane olan qüvvələr və tendensiyaların hərəkətini təyin etmək üçün Z.Freyd “senzura” sözünü işlədir. Senzura şüursuzluqdan şüura keçid zonasında fəaliyyət göstərir. Senzura ilə rədd edilən hər şey şüurdan sıxışdırılıb çıxarılaraq şüuraltına keçir. Freyde görə, şüur psixi həyatda nisbətən az yer tutur. O, həmişə şüursuz şəkildə baş verən psixi proseslərin təsiri altındadır, buna görə də şüurlu nəzarət üçün əlçatmazdır. Ona görə də şüursuzluğun tədqiqi insanların davranışını, cəmiyyətin həyatını, tarixi hadisələri dərk etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Psixoanaliz nöqtəyi-nəzərindən Z.Freyd ictimai həyatın bütün hadisələrini izah etməyə çalışmışdır [12].

Z.Freydin sonradan çoxsaylı davamçıları oldu. Onların içərisində ən çox diqqəti cəlb edənlərdən biri Vilhelm Rayx (1897-1957) olmuşdur. “Kütlələrin psixologiyası və faşizm”, “Cinsi inqilab” adlı əsərlərində cəmiyyətin və onun tarixinin problemlərini nəzərdən keçirən V.Rayx freydzimi marksizmlə birləşdirməyə çalışmışdır və buna görə də, freydo-marksizmin banisi sayılır. Rayx hesab edirdi ki, insan reaksiyalarını qiymətləndirərkən biz “biopsixi quruluşun” üç müxtəlif təbəqəsi ilə məşğul oluruq. Orta insan şəxsiyyəti səthi səviyyədə təmkinlilik, nəzakətlilik, mərhəmət, məsuliyyət, vicdanla xarakterizə olunur, lakin bu təbəqə qəddarlıq, sadizm, şəhvət, xəsislik və paxıllıq impulslarından ibarət olan ikinci, yaxud ara səviyyəyə əsaslanır. V.Rayx hesab edir ki, Freyd bunu şüursuzluq adlandırmışdır. Rayxa görə, şüursuz, yəni antisosial meyllərin məcmusu ilkin, bioloji hadisə deyil, ikinci dərəcəli bir hadisədir. “İkinci dərəcəli meyllər” ilkin bioloji meyllərin sıxışdırılmasının nəticəsidir. İkinci təbəqənin arxasında isə ən dərin təbəqə olan üçüncüsü – bioloji əsas dayanır. Bu əsasda insan, bir qayda olaraq, səmimi, çalışqan, əməkdaşlıqə meyilli, sevən və kifayət qədər motivasiyası olan bir insandır. V.Rayx yazır: “İctimai həyatda baş verən hər şey – aktiv və ya passiv, qəsdən və ya istəmədən – kütlələrin psixoloji strukturu ilə müəyyən edilir”. Bu nöqtəyi-nəzərdən də faşizmi belə izah edir: “onun mahiyyətində səthi və dərin təbəqələr deyil, bir qayda olaraq, ikinci dərəcəli meyllər, ikinci, aralıq təbəqə təcəssüm olunur” [9, s.12].

XX əsrdə texnologiyanın sürətli inkişafı **texniki determinizm** konsepsiyasının yaranmasına səbəb oldu. Bu terminin müəllifi amerikalı sosioloq Torsteyn Veblendir. Onun mahiyyəti tarixdə texnika və texnologiyanın inkişafının həlledici rolunu qəbul etməklə bağlıdır. Tarixi inkişafda aparıcı rolun texnologiyaya aid olması fikri kifayət qədər uzun müddət əvvəl ifadə

edilmişdir. Lakin texniki və ya texnoloji determinizm anlayışları yalnız XX əsrin ikinci yarısında formalaşmışdır ki, bu da elmi-texniki inqilabın başlanğıcı və sonrakı inkişafı ilə bağlıdır. Texniki determinizm konsepsiyası amerikalı antropoloq, etnoloq və kulturoloq Lesli Uayt (1900-1975) tərəfindən son dərəcə ardıcıl formada işlənib hazırlanmış və “Mədəniyyətin təkamülü. Romanın süqutuna qədər sivilisasiyanın inkişafı” (1959) adlı kitabda təqdim edilmişdir. L.Uayt üçün əsas məsələ mədəniyyət anlayışıdır. O, bunu təkcə mənəvi deyil, həm də maddi hadisə kimi qiymətləndirir. L.Uayt mədəniyyətdə dörd komponenti ayırd edir: ideoloji, sosioloji, sentimental və texnoloji. Onların arasında aparıcı rol sonuncuya məxsusdur. Texnoloji amil ümumilikdə bütün digərlərinin forma və məzmununu müəyyən edir. O, sosial sistemi, fəlsəfi baxışları, ictimai hissləri müəyyən edir. Texnologiyadakı dəyişikliklər mədəniyyətin bütün digər sektorlarında dəyişikliklərə səbəb olur. Texnologiya mədəniyyət sisteminin bazisi və hərəkətverici qüvvəsidir [2].

ƏDƏBİYYAT

1. *Harrington James*. The Commonwealth of Oceana. London: George Loutledge and sons, 1887, 281 p.
2. *Leslie A White*. The Evolution of Culture. The Development of Civilization to the Fall of Rome. New York: McGraw-Hill Book Company, 1959, 378 p.
3. *Rogers James Edwin Thorold*. A History of Agriculture and Prices in England. Oxford: Clarendon Press, 1866, 711 p.
4. *Гельвеций*. Сочинения: в двух томах, Т 1. Москва: Мысль, 1973, 647 с.
5. *Кант И*. Сочинения: в шести томах, Т 6. Москва: Мысль, 1966, 743 с.
6. *Мартюшов Л.Н.* Основы теории и методологии истории. Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун –т, 2016, 182 с.
7. *Монтескье Ш.* Избранные произведения. Москва: Госполитиздат, 1955, 803 с.
8. *Плеханов Г.В.* Сочинения: в двадцать четырех томах, Т 8. Москва: Государственное издательство, 1923, 412 с.
9. *Райх В.* Психология масс и фашизм. Санкт-Петербург: АСТ, 1997, 382 с.
10. *Ратцель Ф.* Политическая география. Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б.А.Исаев. Санкт-Петербург: Питер, 2007, 512 с.
11. *Руссо Ж.Ж.* Об общественном договоре. Трактаты. Москва: КАНОН-пресс, «Кучково поле», 1998, 416 с.
12. Иные (кроме марксистской) современные концепции основ общества и движущих сил истории / https://scepsis.net/library/id_1307.html#a342

Redaksiyaya daxil olub 24.01.2023